

Günəşin mifik rəmzi

Mifoloji-tarixi yaddaş kodunu qoruyub saxlayan Novruz bayramı ərəfəsində Boz aya daxil olan çərşənbələrin ikincisi Od çərşənbəsi, yaxud "Üskü çərşənbə", "Atəş çərşənbə", "Xızır çərşənbə", "Üskü gecəsi", "Addı çərşənbə"dir. Od, istilik yaradılışın dörd ünsüründən biridir. Odun, atəşin yaranma tarixi çox qədimdir.

Hələ ibtidai dövrlərdə insanlar şimşək çaxanda, vulkan püskürəndə, yaxud üzvi maddələrin öz-özünə yanması nəticəsində əldə etdikləri oddan gündəlik həyatda istifadə etmiş, odu sönməkdən qorumuşlar. Bu, ibtidai insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas faktorlardan biri olmuş, daha sonralar nitq və danışq mədəniyyəti formalaşmışdır. Tarixi qaynaqlara görə, insanın təbiət üzərində ilk qələbəsi olan od onun şüurunda və həyatında böyük dəyişikliklər yaratmış, artıq Aşel mədəniyyəti dövründə süni odalma məişətə daxil olmuşdur.

Dünya xalqlarının mifoloji təfəkküründə odun sakrallığı ilə bağlı süjetlər yaranmışdır ki, bunlar arasında yunan mifologiyasında Prometeyin odu oğurlamasını əks etdirən mətnlər xüsusi yer tutur. Odlu bağlı mifik düşüncə daha sonra folklorə transformasiya olunmuşdur.

Türkdilli xalqların mifik təsəvvürlərində, Azərbaycan folklorunda Od, Atəş və Günəşin sakrallığını, insan həyatındakı əhəmiyyətini səciyyələndirən ayin, etiqad, mərasimlər sistemi yaranmışdır. Təsədüfi deyildir ki, oda, Günəşə inamla bağlı Ulgen tanrısına müraciətlər olunmuş və ona sitayiş edilmişdir.

Odu müqəddəs sayan əcdadlarımız sübh tezdən Günəşi qarşılamğa gedər, hündür bir təpənin üstündə tonqallar qalayar, tonqaldan məşəl götürüb evindəki ocağa od salar, möhtəşəm şadlıq məclisləri təşkil edib "Qodu-Qodu" mərasimini icra edərdilər... Mənbələrdə göstərilir ki, "Qodu-Qodu", "Hodu-hodu", "Dodu-Dodu", "Güdü-Güdü" erkən dövr dünyagörüşündə Günəş tanrısının adını ifadə edir. "Qodu-Qodu" mərasimi yağışın kəsilməsi və Günəşi çağırmaqla bağlı mövsüm mərasimlərindəndir. Mifik təsəvvürlərində antropomorfik görüşləri ifadə edən nəğmələr də vardır ki, bunlar Günəşə inamla bağlı motivləri qabarıq şəkildə səciyyələndirir, məsələn, "Gün çıx, Gün çıx" nəğməsində keçəl qız yağışın, buludun, saçlı qız isə Günəşin rəmzidir.

Od çərşənbəsində icra olunan mərasimlərdən biri "Günəşə qurban kəsmək" mərasimidir. Mərasimi icra edərkən insanlar sübh tezdən qırmızı kəhər atı Günəşə qurban aparardılar. Hündür təpənin üstündə olan at gün doğanda Günəşin şərəfinə qurban kəsilərdi. İnanca görə, əgər kəhər at Günəşə qurban kəsilsə, Günəş Yer üzərində olan insanlara xoşbəxt həyat bəxş edir. "Günəşə qurban kəsmək" mərasimi zamanı məhz kəhər atın kəsilməsi ilə bağlı Herodotun "Tarix" əsərində göstərilir ki, "Günəş səmada çox sürətlə hərəkət edir, qırmızı kəhər at isə Yer üzərində heyvanlar arasında sürətli qaçanlardan biridir". Adıçəkilən mərasim Kəlbəcər qayaüstü rəsmlərində də öz əksini tapmışdır. Bu mərasimlərin keçirilməsi heç də təsədüfi olmamışdır. Mifoloji təsəvvürlərə görə, insanlar Günəşi, odu, atəşi nə qədər çox əzizləsələr, onun müqəddəsliyinə inansalar, o zaman Günəş Yer üzərində təbiəti, suyu, torpağı tez isidər və onlara bolluq-bərəkət, xoşbəxtlik, firavanlıq bəxş edər.

İnanca görə, Od çərşənbəsində Xızır göydən yerə enib odla, atəşlə qovuşur və bununla da hər yeri qızdırır, bu dəfə ona "Xızır-Xızır", yaxud "XızırhaXızır" deyirlər. Od çərşənbəsi axşamında çillədən, əziyyətdən qurtulub rahat həyata çatmaq arzusu ilə hər evdə "Xızır atəşi" yandırılırdı ki, bu, od kimi paklanmaq, təzələnmək inamına bağlı idi.

Mənbələrdən məlum olur ki, Od çərşənbəsində "Pülənbəri" mərasimi ("Yanar körpü", yaxud "Nur körpüsü") keçirilərdi. Mərasimin qaydalarına görə, axşamüstü hündür təpədə kötүkdən, yaxud quru ağacdən körpü hazırlanar, ona od vurandan sonra kiçikdən böyüyə qədər hamını, hətta mal-qaranı da həmin "yanar körpü"nün altından keçirərdilər. Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn Avropa səyyahları Adam Oleari, Yan Streysin məlumatlarında da Şamaxı ərəzində "Puli əmbəri" adlı daş körpünün mövcudluğu təsdiqlənmişdir.

Od çərşənbəsində keçirilən qədim mərasimlərdən biri də "Təke" mərasimidir. Mərasimdə əsasən cavanlar iştirak edər, quru ağacdən təkənin müqəvvasını düzəldib onu bəzəyərdilər, təke ilə birlikdə çərşənbə tonqalının ətrafında nəğmələr oxuyar, rəqs edərdilər. Sonra isə təkəni götürüb bütün kəndi gəzər və "qışda yeyib saxta təkəm, olub biz-biz tükləri təkəm, təkəmə arxalıq verin, eviniz olsun abadan" deyib mərasimi yekunlaşdırırdılar. Bundan sonra təkəçilərə çərşənbə payı verilərdi. "Təke" mərasiminin keçirilməsi heç də təsədüfi olmamışdır. Türk xalqlarının mifik təfəkküründə keçi kult olaraq mövcud olmuşdur ki, bu həm tayfa adlarında, həm də coğrafi məkan adlarında da öz əksini tapmışdır, məsələn, Təkəli tayfası, Keçili kəndi və sairə. Hətta şumerlərdə keçi müqəddəs sayılmış, ona sitayiş etmişlər. Gəmiqaya rəsmlərində keçilər həyat ağacı ilə birlikdə təsvir edilmişdir ki, bu da məhsuldarlıq, bolluq, bərəkət rəmzinə əks etdirir.

Xalq arasında ayrı-ayrı adət-ənənələr icra edilərdi ki, onların bir qismi bu gün də aktualdır. Od çərşənbəsində axşamüstü tonqallar qalanar, böyükdən-kiçiyə hamı "ağırlığım-uğurluğum odda qalsın" deyərək tonqalın üzərindən atlanar, hətta inanca görə, körpə uşaqları da tonqalın üstündən keçirmək lazımdır ki, çillədə qalmasınlar. Tonqal üzərindən atlanmaq bəzi hallarda zərdüştilik görüşləri ilə əlaqələndirilir. Lakin bu doğru deyildir. Əvvəla,

zərdüştilik dövründə odu qoruyan kahinlər ağızlarını sarğı ilə bağlayırdılar ki, nəfəsləri oda, atəşə dəyməsin, çünki verilən nəfəs artıq "ölü nəfəs" hesab olunurdu. Elə bu səbəbdən də "ağırlığım-uğurluğum oda tökülsün, odda qalsın" ifadəsi zərdüştiliyə aid edilə bilməz.

Çərşənbədə tonqal qalayarkən buraya bar verən ağacın hissələrini atmaq düzgün sayılmır. Tonqalda daha çox kol-kos, quru odun parçası və qaratikan yandırılır. İnanca görə, şər qüvvələr odu söndürməyə çalışır, amma qaratikandan qorxub yaxına gələ bilmirlər. Adətən tonqala üzərlik də atılır ki, onun tüstüsü bədnəzəri məhv etsin.

İnama görə, tonqalın uzun müddət yarması xeyrə yozulur, onu yarımçıq söndürmək qadağandır. Hətta tonqal sönüb külə döndükdən sonra onu dağıtmırdılar, ətrafına üç dəfə cızıq çəkilərdi ki, bu da evdən, ailədən ruzi-bərəkətin əskik olmaması inancına söykənirdi. İnama görə, çərşənbə tonqalının külü axar suya tökülməlidir.

Zərdüştilik yaranandan sonra Günəşin, Od və Atəşin sakrallığı qorunub saxlanmış, atəşin bir neçə növü ilə bağlı mərasimlər keçirilmişdir. Zərdüştilər istiliyin ilk mənbəyini Ağacın gövdəsində olan istiliyi hesab edir, onun şərəfinə "Şəhrivər", insan bədənində və təbiətdəki istiliyin şərəfinə "Səddə", Günəş istiliyi ilə bağlı "Azərcan", ocaqlarda, atəşgahlarda olan istiliyin şərəfinə "Çırağan" mərasimlərini qeyd etmişlər.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Od çərşənbəsində süfrəyə paxlaplov və quru meyvələrdən ibarət çərşənbə xonçası qoyulur. Günəşin, atəşin rəmzi kimi şamlar, çıraqlar yandırılır. Etiqada görə, evin küncələrinə də şamlar, çıraqlar, çıraqların yanına da güzgülər qoyulardı ki, çırağın işığı daha da artsın, bayram əhvali-ruhiyyəsi hiss edilsin. Bu ayın "üskübəzəmə" adlanır. Bu ayını çox zaman evin sonbeşiyi icra edərdi, çünki sonbeşik ocaqda qalıb nəsl, soyu davam etdirəndir.

Məlumdur ki, xalq arasında oda salavat verilmiş, insanın yaşadığı yerə də "ocaq" deyilmişdir. Folklor yaradıcılığında odla bağlı "Odu közərtmək" oyunu geniş yayılmışdır ki, bu oyunun mahiyyətinə görə, yağışlı, soyuqlu, çovğunlu havalarda belə od qorunur və odun sönməsinə izn verilmir. Odun sakral mahiyyəti folklor mətnlərində də qorunub saxlanmışdır:

*Düşən yeri...
Atlanıb düşən yeri
Göz yaşım oda dönüb,
Yandırır düşən yeri.*

*Suda yandı...
Od yandı, su da yandı.
Dərdimi suya dedim,
Od tutdu, o da yandı...*

*Köynəyin gülü yansın,
Od tutsun, gülü yansın,
Səni məndən edənini,
Ağzında dili yansın.*

*Od imandandır.
Od küldə gizlənər.
Oda yanmayan balasına da yanmaz.
Od ocaqda yanar.
Od adamı həm qızdırır, həm də yandırır.
Oda dərdini deyən xeyir aparar.*

*Od çərşənbəsində ocağı boş qoymazlar.
Od çərşənbəsində ocaqdan od verməzlər.
Ocağın külün dağıtmazlar.*

*Ocağı şər vaxtı dağıtmazlar.
Od çərşənbəsində ağlayan ağacı kəsən sonsuz qalar
Ocaq istisini sevən od-ocaqlı olar.*

*Ocaq yananda səslənmirsə, demək, kimsə sözünü danışır.
Od hisli olarsa - uzaqdan qonağın gələcək - deyərlər.
Ocaqda kül titrəyəndə - Od xeyrə oynayır - deyərlər.
Gün doğanda ziyarətə yola düşərlər.
Gün düşən yerdə xəstəlik olmaz.
Gün doğanda doğulan uşaq cəngavər olar.*

*Od haqqı!
Ocaq haqqı!
İşıqlığa çıxasan!
Gün haqqı!
Ocağın bərəkətli olsun!*

Təsədüfi deyildir ki, od-ocaq kultu Qobustan qayaüstü rəsmlərində də özünə yer almışdır. Bu isə türkdilli xalqların mifik dünyagörüşündə Günəş-Od-Atəş silsiləsinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Ülkər NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin
professoru, filologiya üzrə
elmlər doktoru